

INSON MAVJUDLIGI PSIXOLOGIYASI: RUHNI O'RGANISHNING YANGI
IMKONIYATLARI.

Ashurov Behruz Zarifovich

O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi

Annotasiya: *Mazkur maqolada inson mavjudligi psixologiyasining zamonaviy uslubiy asoslari jamlangan bo'lib, shuningdek muallif tomonidan gumanitar bilimlarning ekzistensial paradigmasida psixologik tadqiqotlar rivojlanishining dolzarbligini keltirib o'tilgan.*

Kalit so'zlar: *psixologiya, shaxs, borliq, psixika, subyekt, inson mavjudligi psixologiyasi, ong, borliq, ma'no, qadriyatlar.*

"Yuqori darajada tashkil etilgan materiyaning, ya'ni miyaning obyektiv voqelikni aks ettirish xususiyatidir..."

V.I.Isayev

Umumiy psixologiya bo'yicha klassik darsliklarda ta'riflanganidek, psixika psixika, jarayonlar, shaxsiy xususiyatlar va boshqalar majmui sifatida o'rganiladi. Klassik psixologiyada psixikaning talqini, qoida tariqasida, ikkita asosiy nuqtaga to'g'ri keladi: u, birinchidan, shaxsga qarama-qarshi bo'lgan obyektiv voqelikni aks ettirish mexanizmi, ikkinchidan, shaxsning bunga moslashish mexanizmi sifatida tushunilgan.

Ushbu ikki mexanizmning har tomonlama ishi psixikaning butun mazmunini uning tuzilmalari, funksiyalari, xususiyatlari, jarayonlarini aniq belgilaydi. Bunday talqin, aslida, bir qator mualliflar ta'kidlaganidek, "psixika psixologiyasi" ning ko'rinishini aniqlaydi (K.A.Abul - Xanova, A.V.Znakov, V.I.Isayev).

Ukrainalik tadqiqotchi V.P.Zinchenko 1990-yillarda ongni o'rganishda paradigmani o'zgartirish zarurligiga e'tibor qaratdi: "bizga nafaqat uyg'ongan miya emas, balki uyg'ongan ong kerak".

Rus psixologi S.L.Rubinshteyn ta'kidlaganidek, "individual funksiyalarni mavhum o'rganish bilan cheklanib qolmaydi; u funksiyalarni, jarayonlarni va hokazolarni o'rganishdan o'tib, oxir-oqibatda haqiqiy hayot, tirik odamlar haqida haqiqiy bilimga olib kelishi kerak" degan fikrlarni ilgari surgan.

Biroq, insonni individual psixik xususiyatlar, jarayonlar, funksiyalar va boshqalarga "parchalaydigan" psixologiya, -haqiqiy hayotda yashaydigan haqiqiy shaxsning o'ziga xos amaliy muammolarini tushunish va hal qilish imkonini bermaydi.

Zero, insonni uning alohida qismlarini - fikrlash, tasavvur, xotira yoki temperamentni emas, balki umuman tushunish muhimdir. Ajoyib psixodiagnostika usullari yordamida olinishi mumkin bo'lgan aqliy jarayonlar va xususiyatlarning boshqa ko'rsatkichlari, asab tizimining qattiqlik darajasi bilan ishlaydigan psixologga yordam berishi dargumon.

Mashhur rus psixologi V.P.Zinchenko psixologiyaga "jonli bilim" kerak, deb yozgan edi, "buning o'zi inson voqeligining o'zini butun to'liqligi va yaxlitligi bilan saqlab qolish va ko'paytirishga qodir". Bularning barchasi psixologiyani ilmiy yo'nalishlar tizimida tub

o'zgarishlar zarurligiga, yangi paradigmaning paydo bo'lishiga va prinsipial jihatdan yangi nazariy muammolarni shakllantirishga olib keldi.

Parvoz psixologiyasi sohasida tadqiqotlar olib borgan nufuzli mahalliy psixolog V.A.Ponomarenko amaliyotda sinovchi uchuvchilarning aqliy xususiyatlari, funksiyalari, professional muhim fazilatlarini an'anaviy o'rganishdan yaxlitlikka o'tish kerak degan xulosaga keldi. "Parvozni amalga oshiruvchi shaxsni o'rganish, o'z kasbining, hayotining ma'nosini izlash va topish, ozodlik, shan, qadr-qimmat uchun kurash, ma'naviy kamolot juda muhim deb ta'kidlagan hamda 2001-yilda u shunday deb yozgan edi: "Men o'zinga va ruhni o'rganishni e'tiborsiz qoldirib, psixologiya fanidan mahrum bo'lgan psixologlarga juda achinaman".

Psixologiyaning rivojlanishini inson qiyofasini yaxlit tushunmasdan, uning ma'naviy hayotining to'liqligini hisobga oladigan tushunchalarni qurmasdan tasavvur qilib bo'lmaydi. Bugungi kunda "ekzistensial odam" ga bo'lgan qiziqish zamonaviy inson fanidagi eng sezilarli tendentsiyalardan biridir. Bu yerda muhim bo'lgan narsa, birinchi navbatda, insonparvarlik psixologiyasi, ekzistensial va diniy psixologiyaning asosiy yo'nalishi bo'yicha olib borilayotgan ishlardir. Psixologiyada bu ishlar bilan asosan bir qator ko'zga ko'ringan psixologlar K.A.Abulxanova, A.G.Asmolov, V.A.Barabanshchikov, B.S.Bratus, A.V.Bryushlinskiy, F.E.Vasilyuk, L.S.Vigotskiy, V.V.Davydov, V.P.Zovenko, A.V.Orlova, A.A.Puzyreya, V.M.Rozina, S.L.Rubinshteyn, V.I.Slobodchikov, S.S.Xorujego va boshqalar ish olib borishgan.

XX asr oxirida ko'pgina psixologlarning manfaatlarida individual psixik jarayonlar va hodisalarni o'rganishdan inson mavjudligining yaxlit holatlarini tahlil qilishga, kognitiv paradigmadan ekzistensialga o'tish sodir bo'ldi. Kognitivistlar tabiatshunoslik eksperimentlari an'analariida inson aqliy rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini, faktlar va qoidalarni aniqlaydilar. Ushbu yondashuv "vertikal fikrlash" ga asoslanadi.

Ekzistensiyaga yo'naltirilgan psixologlar umumiy xususiyatlardan ko'ra o'ziga xos tafsilotlarni afzal ko'radilar. Bunday tadqiqotlar-faktlar, hodisalar, hodisalarni qidirishga emas, balki ularning ma'lum bir shaxs uchun qanday ma'noga ega ekanligiga, uni qanday qadriyatlarga undayotganiga qaratilgan. Bu "gorizontal" fikrlash tarzini ko'rsatadi: u aniq odamlarning ular boshidan kechirgan haqiqiy hayotiy vaziyatlardagi munosabatlariga qaratilgan.

Kognitiv yondashuv subyektning (daraxt tanasi misolida) ongida obyektiv ravishda aks ettirilgan narsalarni, ya'ni obyektning umumlashtirilgan xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan. Shu bois ekzistensial yondashuvda urg'u obyektning yoki subyektning individual ongida qanday talqin qilinishiga o'tadi. Tafakkurni o'rganishda, M.A.Xolodnaya yozganidek, asosiy e'tibor insonning nima haqida o'ylashini o'rganishdan uning qanday fikrlashiga o'tadi.

Inson mavjudligi psixologiyasi, psixologiyadagi ekzistensial paradigmaning namunasiidir. Buni biz 2000-yilda professor Viktor Vladimirovich Znakov tomonidan "Inson mavjudligi psixologiyasi muammosi sifatida tushunish" [1] maqolasida tasvirlanganligini yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Inson mavjudligi psixologiyasining predmeti psixik jarayonlar yoki xususiyatlar (idrok, his-tuyg'ular, tajribalar va boshqalar) emas, balki subyektning dunyoga qadrli munosabatini ifodalovchi semantik shakllanishdir. Bu yerda asosiy e'tibor inson mavjudligining aksiologik

jihatlarni tahlil qilishga qaratilgan. Inson dunyosida dunyo haqidagi bilim nafaqat kognitiv faoliyat vositalari bilan, balki subyektning qadriyatlari, uning nima bo'lishi kerakligi haqidagi g'oyalari bilan ham bog'liqdir desak mubolag'a bo'lmaydi [4].

V.V.Znakovning o'zi ta'kidlaganidek, inson mavjudligi psixologiyasi –hayotning mazmuni, erkinlik, ma'naviyat, insonparvarlik deb ataladigan –klassik muammolarni o'z ichiga olgan qiymat–semantik kontekstni kengaytirish yo'lidagi yangi qadam bo'ldi. Shu bilan birga, u klassik ekzistensial muammolarni ham o'rganadi: yolg'izlik, mavjudlikning mazmunliligi yoki absurdligi, subyektning hayot va o'limga munosabati. Yuqorida aytilganlarning barchasini o'z ichiga olgan to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita inson mavjudligi psixologiyasining eng umumiy muammosi subyektning dunyoni va dunyodagi o'zini tushunish muammosidir.

Inson borliq psixologiyasi –o'zining ekzistensial yo'nalishi tufayli borliq, borliq, ontologizm, mavjudlik, hayotning ma'nosi –va boshqalar kabi kategoriyalardan foydalanadi. Bu falsafiy tushunchalar psixologik muomalaga yaqinda kirib kela boshladi. Keling, ularning mohiyatini ko'rib chiqaylik.

“Mavjudlik” toifasini uning rivojlanishining hozirgi bosqichida psixologiya fanining kategorik apparatiga kiritish zarurati –ko'plab mualliflar tomonidan bir necha bor oqlangan (S.L.Rubinshtein, K.A.Abulxananova, A.N.Slavskaya, V.V.Znakov, Z.I.Ryabikina, V.A.Labunskaya, V.V.Selivanov va boshqalar).

“Voqelik” va “subyektiv voqelik” ga bo'linadi. –Birinchisi, bizning ongimizdan tashqarida, ichki dunyomizdan tashqarida mavjud bo'lgan hamma narsani va biz ruhiy haqiqat deb ataydigan mavjudotni ifodalaydi. Subyektiv voqelik individual psixikaning mazmunini o'z ichiga oladi va faqat uning subyektiga taqdim etiladi. Obyektiv voqelik individual psixikadan oldin bo'ladi, ya'ni u o'ziga xos qonuniyatlarga ko'ra, tug'ilgan va uning hayotiy sayohatini boshlagan aniq bir shaxsning “ichki dunyosi” shakllana boshlagunga qadar –mavjud bo'ladi. U ichki dunyoning mazmunini, ya'ni subyektiv haqiqatni belgilaydi. Obyektiv voqelik - bu “ongni belgilovchi borliq” atamasi ostida to'liq mos keladigan narsa.

Bunday holda, obyektiv haqiqatni turli asoslarga ko'ra tasniflash mumkin. Masalan, u –jismoniy dunyo bilan biologik dunyoni yoki narsalar dunyosi va odamlar dunyosini ajrata oladi yoki turli madaniyatlarning bo'shliqlariga bo'linishi mumkin va hokazo.

Demak, borliq “mavjudlikdir” –hozir mavjud bo'lgan, o'tmishda mavjud bo'lgan va –kelajakda ham mavjud bo'ladi” (V.V.Znakov). Bu borliqning keng qamrovli ta'rifidir. Borliq shaxssiz ham mavjud bo'lishi mumkin, lekin inson borliqning bir qismidir va –o'zining shaxsiy mavjudligini amalga oshiradi. Agar ong va psixika subyektiv bo'lsa, borliq obyektivdir. Muayyan shaxsning mavjudligi vaqt bilan cheklangan. Bu shaxsning ichki, subyektiv dunyosining qandaydir mazmunining obyektiv voqelik timsolidir. –Binobarin, shaxsiy borliq hamisha subyektivdir, ya'ni u subyektga tegishli bo'lib, muayyan shaxsning borliqning obyektiv mohiyati bilan bog'laydigan munosabati natijasidir.

Shaxsning mavjudligi, shaxsiy mavjudligi subyektning xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan voqelik, ya'ni bu xususiyatlarning natijasi bo'lgan voqelikdir. Bundan tashqari, u (shaxsiy mavjudlik, muayyan shaxsning mavjudligi–) inson shaxs sifatida tashqi voqelik bilan munosabatlarga kirishganda sodir bo'ladi. Har birimiz tashqi dunyo haqiqati bilan o'ziga xos munosabatga egamiz. Shuning uchun har birimizning mavjudligimiz o'ziga xosdir.

Shaxsning mavjudligi - bu dunyo jarayonlari va obyektlarida obyektivlashtirilgan subyektivlik. Shaxsning mavjudligi - bu insonning semantik mazmunini atrof-muhit o'zgarishlari faktlarida mujassamlash jarayoni. (Ushbu ta'rif ekzistensial paradigmadagi ishlaydigan professor, psixolog Zinaida Ivanovna Ryabikina tomonidan berilgan)

V.V.Znakov ta'kidlaganidek, insonning mavjudligi "inson tomonidan o'zgartirilgan mavjudlik" [1, 8-bet]. Inson faoliyati natijasida o'zgarib turadigan bu borliq subyektning bajaradigan harakatlari bilan o'zgaradi. Borliqning umumbashariy mohiyati bizdan oldin mavjud bo'lgan va biz yo'q bo'lganda ham mavjud bo'ladi, lekin bizning shaxsiy mavjudligimiz faqat tashqi olam bilan munosabatlardagi faolligimiz paydo bo'lgan paytdan boshlab paydo bo'ladi.

Hatto sovet psixologiyasida ham S. L. Rubinshteyn o'ziga xos ilmiy "inqilob" ning asoschisi bo'ldi, birinchi marta inson va uning mavjudligiga murojaat qildi. Rubinshteyn psixologik aylanishga "Dunyo" toifasini kiritdi va insonni dunyoga qo'shilish prizmasi orqali ko'rishga chaqirdi. Men uning mashhur "Inson va dunyo" asaridan iqtibos keltiraman: "Dunyoni inson, shu jumladan, shaxs va u bilan bog'liq ijtimoiy va shaxsiy munosabatlar yig'indisi o'zgartiradi" [7].

Bunday faoliyat, shaxs "o'z hayotining yaratuvchisi" bo'lganda, shaxsiy rivojlanishning alohida darajasini ko'rsatadi va hayot yo'li shaxsning faol, ijodiy, ongli ravishda amalga oshirilishi sifatida namoyon bo'ladi [4, 147-bet].

Z.I.Ryabikinaning fikricha, biz shaxsning mavjudligini quyidagicha aniqlaymiz: bu insonning ichki dunyosi, uning organizm holati, xatti-harakatlar -modellari va tashqi dunyo hodisalarining o'ziga xos yaxlitligi, bunda u o'zining subyektivligini anglaydi (obyektivlik) [8, 152-bet].

Inson mavjudligi psixologiyasi -post-klassik bo'lmagan paradigмага -muvofiq rivojlanmoqda. Keling, fanning rivojlanish tarixidagi uchta paradigmani eslaylik: klassik bo'lmagan, ya'ni tabiat qonunlarini tushunishga, hodisalarning determinizmini o'rganishga, tabiiy ilmiy usullardan foydalangan holda sabab-oqibat munosabatlarini izlashga qaratilgan.

Post-klassik bo'lmagan paradigma inson mavjudligining qadriyat va semantik jihatlariga urg'u beradi. Bu bosqichda -tabiat haqidagi fanlar va ruh haqidagi fanlar birlashadi, demak, tadqiqotchilar inson va dunyoni tushunishda ham tabiatshunoslik, ham gumanitar usullardan foydalanadilar. -Mavzuning tushunarli va voqelik bilan bog'liq bo'lgan madaniy va qiymat-semantik kontekstlari hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi [2].

Zamonaviy -ilmiy bilimlar borliqning o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflovchi qonunlarning ikki turini aniqlashga qaratilgan: tabiiy fanlar, gumanitar. Birinchi guruh qonunlari -borliq qonunlarini tavsiflaydi; nima bu. Muntazam takrorlanadigan ba'zi naqshlar qayd etiladi, sabab-oqibat munosabatlari va barqaror munosabatlar o'rganiladi. Bunday hodisalarni tabiiy ilmiy usullar yordamida o'rganish mumkin.

Ikkinchi guruh - insonparvarlik qonunlari bo'lib, ular -muayyan jarayonlar qanday sodir bo'lishini aniq belgilaydi (ko'pincha inson dunyosida). Bular majburiyat qonunlari: axloqiy, ijtimoiy, huquqiy, diniy va boshqa normalardir. Zamonaviy psixologiya -bu ikkala guruhning qonunlaridan foydalanadi. Bundan tashqari, respondentlarga ma'lum bir hodisa, ularning fikrlari va g'oyalari (terrorchilik tahdidi, terrorizm va terrorizm to'g'risidagi tasavvurlar) bo'yicha baho olish imkonini beradigan usullar qo'llaniladi. Ma'lumotlarga statistik ishlov

berish farqlarning ishonchliligini isbotlash va ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash imkonini beradi. Shunday qilib, klassik bo'lmagan bilimlarga mos ravishda olib boriladigan tadqiqotlarda tabiatshunoslik va gumanitar bilimlar usullari birlashtiriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. V.V.Znakov "Inson mavjudligi psixologiyasining muammosi sifatida tushunish" jurnal - 2000. - T. 21, No 2. - B. 7-15.
2. V.V.Znakov "Inson mavjudligining psixologiyasi va inson mavjudligining shaxsiyati va psixologiyasi". - M., 2005. - B. 9-44.
3. V.V.Znakov "Terror tahdidini tushunish va boshdan kechirish". E.M.Turok // Vestn . Moskva davlat universiteti, 2010 yil.
4. O.O.Polyakova Ma'naviyat hayot yo'lini amalga oshirish sifatida" /O.O.Polyakova // Gumanitar fanlar-: gumanitar fanlar va ta'limning dolzarb muammolari. - 2006. - No 6. - B. 142-149.
5. O.O.Polyakova "Har xil turdagi qiymat-semantik pozitsiyalarga ega bo'lgan odamlarda semantik tushunishning o'ziga xos xususiyatlari: samimiy psixolog". Fanlar/Qozon, 2005 yil.
6. O.O.Polyakova "Saransk yoshlari tomonidan terrorchilik tahdidi tajribasi va tushunchasi" / O. O. Polyakova // Gumanitar : gumanitar fanlar va ta'limning dolzarb muammolari. - 2011. - No 1. - B. 82-89.
7. S.L.Rubinshteyn "Inson va dunyo" / S. L. Rubinshteyn. - M. : Nauka, 1997 yil.
8. Z.I.Ryabikina "Shaxsiyat borliq va hodisalar" mavzusi sifatida / Z. I. Ryabikina // Shaxsiyat psixologiyasi -: darslik . p maxsus / ed. prof. P. N. Ermakova, prof. V. A. Labunskaya . - M., 2007. - B. 132-166.